

Розділ 6   Машина знищення в генеральному окрузі Голокост в сільській місцевості та примусова праця євреїв, 1942–1943 рр.

У родині нас було шестеро. У мене було дві сестри та два брати. Я намагалася втекти від німців... Я пройшла понад 500 кілометрів, просивши їжу та прихисток, із Мінська до Бердичева, далі до Козятини, а потім до Вінниці. Багато українських жінок похилого віку пускали мене до себе на деякий час. Я була у них за служницю. Деякі видавали мене. Інші – ні. Я не була схожою на єврейку, тому я вижила.

Єва Аврамівна Франкель (нар. 1919 р.)

Рауль Гільберг у своїй ґрунтовній праці про Голокост увів метафоричне поняття машини для опису нацистської адміністрації, що забезпечувала «остаточне розв'язання єврейського питання». Ключовим оператором цієї машини, як показав Гільберг, був бюрократ середнього рангу, який «знав про навколишні події та можливості не гірше за найвищого посадовця». Як і бюрократи в Берліні, місцеві керівники в Україні «демонстрували вражаючу здатність визначати напрямок діяльності в умовах відсутності директив, узгодженість дій без керівних вказівок, фундаментальне розуміння завдання навіть без докладного спілкування»¹. Коли мова йшла про політику щодо євреїв, регіональні та районні провідники розуміли бажання керівництва, перетворювали нацистські настанови на конкретні плани дій і в багатьох випадках забруднили свої руки у крові жертв Голокосту. Вони розробили методи вбивства та адміністративну ієрархію під час різанини 1941 р., яка забрала життя понад 60 000 євреїв у житомирському регіоні, і продовжували вдосконалювати систему масового вбивства аж до останніх днів окупації.

На другому етапі нацистської окупації, коли цивільна адміністрація вже була сформована, масові страти євреїв тривали, але, за небагатьма винятками, вже не страчували понад кілька тисяч за раз, як це часто траплялося в 1941 р. Оскільки стало цілком зрозуміло, що Гімлер та його поліція були головними в остаточному вирішенні долі євреїв, СС-поліція Гімлера та комісари Розенберга просто шукали спосіб, у який можна було діяти на місцях. На початку 1942 р. один зі «своїх» радників

Розенберга щодо єврейського питання Ерхард Ветцель листувався із заступниками Гімлера щодо необхідності практичної координації між окружними комісарами та поліцією².

Підрозділи СС та поліції порядку Гімлера здійснювали загальний контроль над процесом, але після того, як майже всі мобільні розстрільні загони під керівництвом Отто Раша та Ганса-Адольфа Прюцманна (наступника Фрідріха Єкельна) та великі охоронні дивізії армії перемістилися на схід, проведення «акцій» потребувало спільних зусиль поліції та служб поза поліцією, зокрема, жандармерії, окружних комісарів, керівників з питань сільського господарства, економічних спеціалістів та лісників³. На відміну від убивств у ході нападів мобільних бригад, які починалися із центральних міст Житомирщини у 1941 р., убивства євреїв у 1942 та 1943 роках були передані майже виключно під відповідальність місцевої німецької та ненімецької поліції, а також іншому персоналу Райху, розташованому в краї. Помітним винятком у цій тенденції було залучення Служби безпеки Райху (RSD), спеціальних сил Гітлера. У ході підготовки до прибуття фюрера до Вінниці RSD ініціювала та контролювала проведення ретельної «зачистки» місця перебування Гітлера та прилеглих територій. Служба безпеки Райху здійснила винищення євреїв Вінниці з особливою інтенсивністю навесні та влітку 1942 р.⁴

У цьому розділі розглядається, як машина «остаточного розв'язання» функціонувала в адміністрації комісаріату. Розділ організований за темами та приблизно в хронологічному порядку, починаючи з огляду машини знищення в сільській місцевості, в якій були задіяні СС-поліція та окружні комісари, і завершуючи дослідженням єврейської примусової праці в регіоні, зокрема, на будівництві автобану та польових штаб-квартир нацистських провідників.

Місцевий апарат СС-поліції

Німці, українці та фольксдойче

Важливість посади місцевого комісара означала, що його участь у Голокості була неминучою; деякі із комісарів навіть відзначились на місцях страти, власноруч розстрілюючи євреїв. Проте розстрільні бригади складались із службовців одного із шести постів зіпо-СД у регіоні або стаціонарних жандармерій⁵. У декого із цих «стрільців» був досвід безпосередньої участі у різанині 1941 р. Службовці айнзацкоманди 5 (ЕК5) працювали у штабах зіпо в Житомирі та Вінниці. Офіцери зіпо-СД підпорядковувались регіональному командиру зіпо-СД Францу Рацезбергеру, який прибув у січні 1942 р.⁶ Шість відділів СД, якими керував

Рацезбергер, знаходились у Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Овручі, Мозирі та Гайсині. Станом на липень 1942 р. структура поліції в сільській місцевості розрослась до двадцяти п'яти окружних відділів поліції, по одному на кожен округ, у складі яких нараховувалось вісімдесят менших районних жандармських постів. Окрім цього, шість мобільних батальйонів поліції порядку та два кінні ескадрони підпорядковувались чотирьом капітанам жандармерій у Мозирі, Бердичеві, Вінниці та Житомирі.

В ієрархії СС та поліції українські допоміжні сили знаходилися внизу командного ланцюжка. Здебільшого українці займали посади помічників по селах, складаючи загони так званого шуцманшафту, які підпорядковувалися керівникам німецьких жандармських постів. Також щонайменше шість мобільних допоміжних загонів прочісували регіон у 1941–1942 рр. (три українські батальйони, один литовський, один латвійський та один з фольксдойчів)⁷.

Німецькі жандарми та їхні помічники-українці забезпечували діяльність адміністрації комісаріату у сільській місцевості, яку ще не зачистили військові. 3 грудня 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав окружним комісарам розформувати українську міліцію. Намагаючись отримати певний контроль над поліцаями, він наказав жандармам та поліції виконати цей наказ (який вони виконали б у будь-якому разі відповідно до розпоряджень від керівництва СС-поліції). Новобранці поліції проходили військовий вишкіл, що включав стройову та спортивну підготовку. Вони вивчали основи «Пруського порядку та чистоти». Німецький командир жандармів у регіоні старший лейтенант Ганс Леберехт фон Бредов казав своїм службовцям: «Найкраще навчаєшся, коли робиш безпосередньо те, чому вчишся!»⁸.

На початку 1942 р. начальник Бредова, командувач поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафен пояснив більш точно, що саме їх уповноважили робити. Німецьким жандармам не потрібне офіційне підтвердження для проведення страти, писав він, у випадках, «в яких цілком зрозуміло, для чого потрібно провести страту»⁹. Після виконання завдання потрібно написати лише короткий звіт про подію, зазначав він, і надіслати його до всіх відділів СС та поліції округу. У цей час німецьким керівникам у Житомирі було «цілком зрозуміло», що необхідно «робити» з євреями.

У комісаріаті адміністративна машина Голокосту працювала на двох рівнях. Для проведення масштабних акцій, таких як цілковите знищення євреїв у Бердичеві, районні начальники СС-поліції зустрічались із гебітскомісарами, місцевими військовими командирами та офі-

церами із найближчого аванпосту зіпо-СД. Вони планували вбивства і здійснювали необхідну підготовку, включаючи призначення виконавців. За іншою схемою вбивали менше жертв, але вона була набагато ширшою в географічному плані та більш агресивною у суспільному. Під час регулярного патрулювання сільської місцевості або на вимогу начальства, українська міліція та німецькі жандарми обшукували район та виявляли євреїв, які перебували у схованках. Рутинними стали рапорти начальників СС-поліції та жандармів про розстріли окремих євреїв, які надсилалися до штабів у Вінниці, Бердичеві, Мозирі, Коростені та Житомирі¹⁰.

Пошук нацистами євреїв у сільській місцевості

Із двадцяти шести округів, що з часом утворили житомирський регіон, одна із небагатьох уцілілих збірок рапортів жандармів походить із Козятинського та Ружинського округів. Згідно з цими німецькими звітами, жандарми та українська міліція прочісували територію у пошуках євреїв улітку та восени 1942 р. і продовжували знаходити та розстрілювати єврейські родини й окремих осіб в укриттях, на полях та лісах в 1943 р. У Козятинському окрузі знаходилось три жандармерії (Козятин, Самгородок та Погребище), в яких налічувалось тридцять чотири німецькі жандарми, які прибули сюди в період із жовтня 1941 р. по травень 1942 р.¹¹ Кількість шуцманів змінювалась, але досягла піку у вересні 1943 р. – 354 чоловіки, не рахуючи окремого загону зі 100 українців, що охороняли залізницю та курсантів школи поліції в Погребищах, де їх навчали, згідно із назвою одного заняття, що «євреїв потрібно знищити»¹².

У Козятині, як і в інших місцях на східних територіях, німці покладалися на українських помічників та фольксдойчів у виконанні брудної роботи Голокосту. Українські поліцаї, більшість з яких були неодруженими, разом із колишніми працівниками сільськогосподарської сфери та поденниками проводили операції пошуку та грабунків. Німецькі посадовці СС-поліції з Райху, яким не вистачало працівників і які не бажали мати справу із негігієнічними умовами та хворобами, призначали українців для охорони таборів. Одним із таборів, контрольованих зіпо-СД, був так званий освітній робітничий табір у Козятині, де у 1942 р. було ув'язнено близько 300 євреїв разом із іншими в'язнями, які вважались підозрілими в політичному плані¹³. Одна єврейка, яка вижила у таборі, згадувала побої, яких завдавав їй український охоронець на прізвище Годзіковський, що також змушував її мити туалети¹⁴.

У червні 1942 р., коли керівник СС та поліції Козятина Гайнріх Бех-

ренс наказав стратити останніх євреїв Козятина, яких утримували в бараках Погребища, українські охоронці прочитали наказ євреям, змусили їх роздягтися і стояли напоготові, поки команда СД із Бердичева стріляла по жертвах. 6 липня 1942 р. Бехренс відправив службову записку начальникам жандармерій у Погребищі та Самгородку, зазначаючи в ній, що йому відомо про інших євреїв, які ховалися у селах та лісах, і попередив, що усі селяни повинні повідомляти про євреїв. Якщо жандарми чи поліцаї-українці знаходили євреїв, «варто було карати усе село»¹⁵. Через місяць, у серпні 1942 р., після інтенсивних обшуків, влаштованих українською поліцією та німецькими жандармами, зібрали ще 200 євреїв.

Бехренс зателефонував на пост СД у Бердичеві та погодився допомогти СД у проведенні акції убивства, надавши близько сорока українських поліцаїв та певну кількість німецьких солдатів, розташованих неподалік. Коли команда СД прибула на місцевий аеродром, Бехренс привітав їх особисто і відвіз убивць до Талиминівської балки, де знаходилось місце страти, розташоване поблизу казарм¹⁶.

Українські селяни слідкували за присутністю євреїв у своїх селах, повідомляючи німців про них. Наприкінці літа 1942 р. український селянин Тимошук повідомив керівникові жандармського відділку в Козятині, лейтенантові Мусі, що в селі Корделівка переховувались євреї. Муха негайно відправив у ту місцевість загін українських поліцаїв під проводом німецького жандарма-капітана. Після безплідних пошуків у Корделівці поліцаї покинули село. Йдучи дорогою за селом, вони побачили, як хтось ховався серед стебел кукурудзи. Єврейські родини Пінтель та Браверман (один чоловік, три жінки та четверо дітей) відчайдушно намагалися сховатися. Українські та німецькі поліцаї схопили їх і безжально розстріляли на місці¹⁷. Через деякий час після цього інциденту, наприкінці вересня 1942 р., Бехренс повідомив окружному комісарові, що за винятком тих, хто заховався, Козятинський район було «очищено» від євреїв; вони щойно передали останніх вісімнадцятьох єврейських чоловіків та жінок до СД для «переселення»¹⁸.

Все ж, у 1943 р. жандарми та українські шуцмани продовжували інтенсивно шукати євреїв. Як і у випадку розправи в Корделівці, окружні керівники СС та поліції в Козятині та Ружині регулярно повідомляли, що було знайдено єврейські родини (переважно жінок та малих дітей), що ховалися у скиртах та сараях, і їх було розстріляно «при спробі втечі»¹⁹. Місцева поліція тиснула на українців з тим, щоб змусити їх повідомляти місця, де ховаються євреї. В одному випадку в Погребищі невелика група євреїв змогла прожити, переховуючись, понад рік, хоча невідомо,

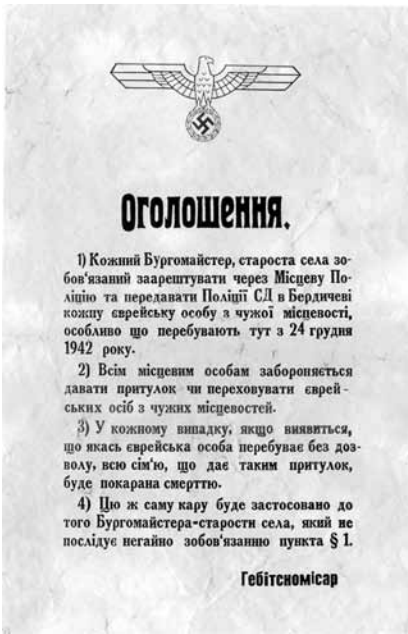
наскільки їм допомагали селяни. Ось що писав німецький керівник жандармерії Бруно Мейргофер:

7 травня 1943 р., 21.00 год., після отримання таємного повідомлення, із добре зробленої нори в землі у полі було вигнано 8 євреїв, тобто 3 чоловіків, 2 жінок та 3 дітей, усіх їх було розстріляно при спробі втекти. Цей випадок стосується євреїв Погребища, які жили в цій земляній норі майже рік. У євреїв не було ніякого майна окрім лахміття, в яке вони були одягнені. Якісь продукти харчування, які вони мали і які лежали розкидані в їхньому укритті, було передано бідним селянам, так само як і їхній одяг, який до певної міри ще можна було використовувати. Поховання здійснене невідкладно на тому ж місці²⁰.

Для окремих євреїв та невеликих єврейських родин, на яких полювали, як на дичину, сили поліції під проводом німців, виживання майже повністю залежало від місцевого населення. Їхнім єдиним джерелом харчування були місцеві селяни. Голодні та у відчаї, євреї-втікачі крали їжу вночі. Деякі добросердні селяни давали їм їжу. Інші використовували скрутне становище євреїв, вимагаючи взамін на їжу чи прихисток гроші або цінності.

Оскільки деякі німецькі можновладці продовжували таємно користуватися послугами кваліфікованих євреїв, у червні 1942 р. та повторно на початку весни 1943 р. були поширені накази про негайне виявлення євреїв, які залишилися в живих. У наказі від червня 1942 р. капітан окружної жандармерії Бердичева попередив, що відмова видати євреїв, які продовжували працювати в адміністрації, заважала «переселенню» і тягнула за собою покарання судом СС та поліції за відмову виконувати наказ. У березні 1943 р. подібні вказівки було направлено з Бердичева до Козятина, і головний жандарм Козятина відмовився від евфемізму «переселення», наказавши, щоб місцева поліція видала усіх євреїв, а потім «забезпечила підготовку ровів»²¹.

Місцями окремі українці чинили спроби по можливості допомогти євреям і ризикували власним життям та життям своїх сусідів. Дійсно, німці вдавалися до колективних акцій проти усього села, якщо євреїв не було видано українській та німецькій поліції²². В міському сиротинці Житомира українська працівниця та її керівник приховали єврейських дітей з українськими посвідченнями особи; одну чотирирічну дівчинку в дочерили українські батьки, які знали, якої вона національності²³. Родина Семена Уманського пережила суворі зими в лісах біля Браїліва, тому що їхні друзі-неєвреї

Оголошення гебітсномісара Бердичева про заборону давати притулок особам єврейської національності. (Анти-єврейські нацистські та колабораціоністські листівки та оголошення, розповсюджені у період нацистської окупації України, 1941–1943 рр., RG 31.023, Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Інститутом юдаїки, Київ).

з навколишніх сіл давали їм їжу та місце для ночівлі²⁴. Деякі українці, які жили біля таборів для примусових робітників DG IV, приносили їжу в'язням і подавали сигнал про те, що наближалася небезпека, коли бачили, як поблизу копали поховальні рови²⁵. Лише за кілька тижнів до звільнення сіл в Козятинському районі Червоною армією місцевий командир СС та поліції Гайнріх Бехренс повідомив, що в селі Вчорайше було арештовано українку, яка переховувала євреїв²⁶. Ці доволі рідкісні, але важливі випадки свідчать про те, що деякі українці відважно намагалися допомогти євреям.

Місцева поліція та Голокост **її чисельність, вплив та ідеологічний вишкіл**

Наскільки важливою була роль української поліції в Голокості протягом 1942 та 1943 років? Німці збільшували чисельність української поліції на селі, зокрема, навесні 1943 р. Після масштабних наборів серпня 1942 р. та церемоній присяги вересня того ж року, кількість шутманів у житомирському регіоні сягнула 5200.²⁷ Пізніше, в квітні 1943 р., після того, як німці примусили ще більше українців вступити до поліції, ця цифра зросла до 16 400 осіб, у той час як число керівників-жандармів становило близько 1100²⁸. У період 1942–1943 рр. кількість поліцаїв-українців у регіоні зросла майже втричі.

Значний приріст чисельності місцевої поліції наприкінці літа та восени 1942 р. пояснюється в основному німецькою політикою залучення більшої кількості українців до боротьби проти партизанів, особливо до патрулювання лісів та сільських просторів, де німці були найбільш вразливими. Це не була зміна пріоритетів, а радше, реакція німців на місцеві умови Житомирщини та інших територій на сході, де партизанська війна набирала обертів. Своїм головним «ворогом» нацисти вважали передусім євреїв, яких українські поліцаї продовжували виявляти під час рейдів проти партизанів і яких німці називали центром більшовицького спротиву.

Документи, що дійшли до наших днів, не вказують точно, хто виконував розстріли євреїв у найбільш віддалених місцевостях. Проте українським поліцаям доручали патрулювання сіл без німецького нагляду, і їм були дані повноваження вбивати осіб, яких німецькі керівники визначали ворогами держави, наприклад, євреїв. Ще одна справа, що пройшла через окружну поліцію Козятина, проливає світло на роль української поліції. Головний жандарм Самгородка, Йозеф Ріхтер, висунув шуцмана унтерфюрера Василя Паламарчука на отримання службової нагороди за значний внесок останнього у «переселення євреїв» округи у червні 1942 р., а також у подальші пошуки євреїв, котрі переховувалися. За словами Ріхтера, Паламарчук добровільно погоджувався на участь у «спеціальних акціях» і при їхньому проведенні демонстрував зразкову відважність та ентузіазм, що значним чином мотивувало його побратимів по службі²⁹. В акції з «переселення», на яку посилався Ріхтер (і яка відбулась 4 червня 1942 р.), німецькі жандарми та українські поліцаї вбили престарілих та хворих євреїв у гетто в Самгородку. Тих, хто залишився, розстріляла бригада СД (близько 500 чоловік)³⁰.

Делегування ролі катів українцям не було послідовною політикою. Мали місце кілька неоднозначних випадків – у Радомишлі, наприклад – коли німці використали українську поліцію для розстрілу єврейських дітей: таке завдання деякі німецькі стрільці воліли перекладати на українців³¹. Все ж, німецька поліція безпеки та начальники-жандарми мали тенденцію самостійно керувати операціями та здійснювати розстріли. Однозначно, СС-поліція ефективно навчала багатьох українців (та фольксдойче) бути надійними головорізами у таборах смерті та гетто Польщі³². Але загалом німці ставились обережно до озброєння українських поліцаїв в окупаційній адміністрації, багатьох із яких не було ретельно перевірено. Німці усвідомлювали можливість того, що український поліцай може зловживати зброєю аби дезертирувати зі свого посту

та піти до партизанів (і багато з них саме так і чинили). Більш того, німці не були схильні ділитися першоджерелом своєї влади – зброєю. Тож німці поставили самі себе в суперечливе становище залежності від лояльності українців, яких вони дедалі більше відчували від себе. І колаборанти, і населення загалом розуміли, що німецькі командири були здатні розпочати масові вбивства безпрецедентного масштабу і що після повного знищення євреїв німці могли почати винищення українців³³.

Для того, щоб залучити українців та фольксдойче-помічників у нацистську кампанію і зробити їх більш надійними в ідеологічному плані, 24 червня 1942 р. Гімлер дав своїм підлеглим вказівку зосередитись на «політичному навчанні шуцманів». Він та Розенберг погодились створити освітні заклади для поліцаїв. Такі школи знаходились у Коростені та Козятині. У рамках цієї домовленості вони окреслили навчальні програми із нахилом до «розбурхування сильного інстинктивного антисемітизму східних народів» шляхом привернення уваги до «єврейського обличчя більшовизму» та інших нацистських теорій світової єврейської змови³⁴. 22 серпня 1942 р. начальник відділу навчання поліції в Україні передав штаб-квартирі поліції порядку Житомира ідеологічну програму, викладену у статті під назвою «Das neue Werden im Osten Europas» («Нове у Східній Європі»):

Значна частина кривавих жертв німецького народу була віддана протягом століть у нестихаючих битвах за кордони у Східній Європі. Те, що сьогодні відбувається на сході, вже стало частиною Нового Порядку в Європі. Німецька політика на сході черпає натхнення із пам'яті про Східну Європу як землю, призначену для заселення. Німецькі колоністи й купці потрапляли протягом століть до східно-європейських країн, їх туди кликали правителі народів, які заселяли ті території. Вони не приносили із собою грабунок та руйнування, пожежі та вбивства, смерть та руїну; натомість вони успішно перетворювали родючі простори на квітучі міста, красиві будівлі, та створювали мистецькі [і] наукові праці, що мали найвищу цінність.

Сили більшовизму, що пригноблювали культуру та знищували людей, навпаки, не змогли підтримати та розвинути культуру, що вже побутувала на тих землях; вони у всякий можливий спосіб перешкождали розвитку європейських народів Росії. Більшовизм, з яким зіткнулися народи Литви, Естонії, Латвії, Білорусії та України, не був європейським, і навіть не російським, але єврейським та азіатським

за своєю природою. Євреї здобули владу для більшовизму за допомогою тиранії терору, голоду, злочинів... Ця війна, яку ведуть німці та італійці, означатиме знищення більшовизму, яке принесе із собою звільнення народам Східної Європи³⁵.

Наведений уривок із зазначеної статті проливає світло на певні моменти. По-перше, він показує, як основні мотиви нацистської ідеології та думки Гімлера й Гітлера потрапили в голови людей та освітні програми відділень СС-поліції на східних територіях. Історію німецької міграції на схід було спотворено з метою виправдання завоювання нацистською державою регіону, і навіть впровадження політики геноциду. Німецького колоніста зображено як джерело усього доброго: економіка на підйомі, квітучі ландшафти, мистецькі та культурні пам'ятки. Цей рожевий портрет європейської вищості, по своїй суті німецької, протиставлено іншому – образу «єврея-більшовика»³⁶. Привабливість німців для українців зосереджувалась на понятті того, що нацисти вели визвольну війну у Східній Європі, завдаючи поразки «юдейському більшовизму».

На нижчих рівнях владної піраміди регіональним керівникам СС-поліції було передане прохання повідомляти про результати нацистського ідеологічного навчання поліції, утвореної з корінного населення. У жовтні 1942 р. лейтенант у запасі шуцполіції Бердичева Альбрехт прореагував на прохання. Альбрехт навчав фольксдойче та українців-командирів шуцманшафту в Бердичеві. Необхідність дбати про політичний вишкіл поліції, писав він, була очевидною для німців ще з початку 1942 р. і була постійним пунктом їхньої програми дій. У рамках цієї програми Альбрехт з допомогою окружного комісаріату та німецької ради з питань туризму розповсюджував яскраві плакати, фотолістівки та карти Німеччини. Вони спостерігали, що завербовані поліцаї надавали перевагу світлинам сучасних німецьких міст над романтичними сільськими пейзажами. Окрім цього, писав Альбрехт, розв'язання німцями єврейського питання дуже цікавило новобранців. Вони були вражені тим, що Бердичів вже більше не був «єврейським на 72 відсотки», зауважуючи, що «єврея відкидають скрізь. Навіть в'язні уникають роботи із євреями та напівєвреями»³⁷.

Німецькі цивільні керівники та начальники поліції вимагали лояльних сил поліції для забезпечення контролю над віддаленими територіями, які потерпали від дедалі частіших партизанських нападів. Вони апелювали до бажання «корінних» вести західний спосіб життя,

говорили, що їхня присутність була історично виправданою, та – з огляду на очевидний антисемітизм українців та фольксдойче – заявляли, що Голокост був обопільно вигідним³⁸.

Таким чином, тисячі українців-поліцаїв забезпечили службовців комісаріату людськими ресурсами та місцевою інформацією про населення та особливості місцевості. Сотні з них у складі мобільних батальйонів (№№ 108, 109, 110) та стаціонарних підрозділів СС-поліції брали безпосередню участь у вбивствах євреїв. Проте варто наголосити на тому, що німці виступали ініціаторами та керівниками проведення антиєврейської політики, а також керували українцями, яких було залучено до здійснення «остаточного розв'язання»³⁹.

Комісар як центральний координатор антиєврейської політики Співпраця між службами на місцевому рівні

Навіть набираючи та навчаючи значну кількість місцевої поліції, регіональні та окружні комісари були змушені викликати додаткові сили з Райху для здійснення геноциду. Наприклад, у Ружинському районі, площа якого становила 1800 квадратних кілометрів, на якій проживало 129 000 осіб, жандармський пост мав у розпорядженні два мотоцикли та моторизований велосипед, але не мав вантажівки. Відтак люди далекі від поліції повинні були допомагати поліції та виконувати її обов'язки. Для німецького офіцера СД не було чимось незвичним звернутися до працівника приватної фірми, наприклад інженера, який працював за урядовим контрактом в організації Тодта, із вимогою використати його вантажівку для перевезення євреїв, або залучити інженерів у ролі охоронців для проведення акції. У липні 1942 р. головнокомандувач СС та поліції Прюцманн вирішив навчати лісників у Житомирі «виконання завдань, подібних до тих, що їх виконують підрозділи поліції». Окрім євреїв-біженців, у лісах таборували постійно зростаючі групи партизанів, яких потрібно було арештовувати, допитувати та розстрілювати. Подібно до охоронців парків у США, лісники виконували правоохоронні функції, зокрема, стосовно браконьєрства, вандалізму та розшуку пропалих безвісти або підозрюваних осіб на територіях у їхньому підпорядкуванні⁴⁰.

Масштабне залучення німців з-поза структур поліції відбувалося в бюрократичному апараті цивільного комісаріату, а також, більш безпосередньо, між окремими особами, які погоджувались надати допомогу в акціях убивств. Інколи ці два види залучення помічників перетинались, коли комісари самі працювали над документами з Голокосту та особисто

брали участь у розстрілах. У структурі комісаріату регіональні та окружні керівники консультувалися з невеликою групою відомчих начальників, яка складалася з п'яти осіб. Одним із цих начальників був місцевий керівник СС та поліції, який був радником комісара з «єврейського питання» в окрузі. Кожного місяця комісар Клемм (та його наступник Ляйзер) звітували перед міністерством Розенберга в Берліні про те, чи була відповідна територія «вільна від євреїв» та про кількість убитих.

Будучи головними особами, у віданні яких був добробут місцевого населення, комісари відповідали за харчові пайки, житло та загальне становище євреїв⁴¹. Відповідно до вказівок Коха, євреї отримували їжу лише за її наявності, а кількість з точки зору калорій не повинна була перевищувати кількість, передбачену для дітей віком до чотирнадцяти років⁴². Євреїв, яких призначали на виконання тяжких робіт і яким офіційно мали виділяти більші порції харчів, отримували не більше двох «прийомів їжі» на день у таборах, перший раз близько 5.30, а другий – десь о 18.30. Типове меню складалося із водянистого супу та ерзац-хліба. Один єврейський робітник, якого включили до групи 500, відправлених на будівництво автошляху біля Вінниці, писав, що вони отримували стограмову суміш каштанів та тирси⁴³. Під наглядом так званих фахівців комісаріату з питань харчування, охорони здоров'я та праці євреїв у таборах, які не працювали, було полишено вмирати з голоду та через хвороби відповідно до офіційної політики.

Окрім роздачі харчів, комісари контролювали розподіл майна євреїв. Підрозділ відділу з впровадження політичного курсу, яким керував доктор Мюссіг, рахував вилучену валюту, золото, коштовності та інші цінні речі⁴⁴. Деякою мірою можна пов'язати звіти Мюссіга та час убивств євреїв, оскільки працівники СС та поліція окружного рівня повинні були передавати найцінніші речі Мюссігу. Наприкінці липня 1942 р. Мюссіг наказав усім окружним та міським комісарам скласти опис золота, срібла, готівки та інших цінностей, що належали євреям, а також направити описи та майно до фінансового відділу комісаріату. Мюссіг потворно видав цей наказ 27 жовтня 1942 р., додавши, що інші предмети, такі як одяг, мають бути використані для задоволення «нагальних» потреб місцевих організацій (наприклад, відділу зв'язків із етнічними німцями)⁴⁵. В окружному офісі Бердичева гебітскомісар Ернст Гольнер увів спеціальний податок на євреїв у рамках вимоги Еріха Коха про підняття податків та пошуку «інших шляхів отримання грошей за рахунок місцевого населення». Зібрані гроші ретельно порахували та внесли до бухгалтерських книг комісара як дохід за статтю «податок на євреїв». Також

були складені списки усіх єврейських «платників податку»⁴⁶. Станом на лютий 1942 р., бухгалтер окружного комісара в Чуднові перестав підраховувати «внески євреїв», що означає, що єврейське населення було або знищене, або переведене до табору в Бердичеві.

В умовах нестачі фінансів, що надходили від євреїв на радянській території, нацисти зосереджували свої операції грабунку на конфіскації квартир, меблів, постільної білизни, одягу та предметів побуту. 12 грудня 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав передати усе майно євреїв до комісаріату для розподілу. Ця вимога мала на меті досягнення різних цілей: вона забезпечила для німців можливість зібрати найкращі трофеї; вона дала німецьким комісарам хабарі, які можна було використати для маніпулювання колаборантами та оплати їхньої праці, та вигідне становище у численних конфліктах між українцями, які збирали єврейське майно або вимагали його собі. Коли місцеві українські поліцаї грабували статки євреїв, вони порушували накази нацистів, а також розбурхували суперечки з приводу вигоди, здобутої внаслідок геноциду⁴⁷.

Відділ комісаріату з питань житла та інвентаризаційна комісія реєстрували та перерозподіляли майно євреїв серед місцевих посадовців, військових командирів та етнічних німців⁴⁸. З допомогою писарів-українців та етнічних німців комісар склав списки євреїв, яких було «переселено», та майна, що було в їхніх домішках. У контору інвентаризаційної комісії попливли листи від місцевих представників ОТ, фольксдойчів, високопосадовців армії та інших німців з Райху з вимогою передати їм ліжка, столи, стільці та шафи. У липні 1942 р. замісник Клемма в інвентаризаційній комісії, особа на прізвище Пліско, видав детальні вказівки про конфіскацію майна євреїв, накладання тимчасової заборони на розподіл єврейських коштовностей на складах, оскільки багато місцевих можновладців брали предмети без дотримання належної процедури документування. Він порадив окружним комісарам не позбуватися перших списків майна, зареєстрованого євреями, більшості із яких на той момент вже не було серед живих, оскільки ці списки були найповнішим джерелом відповідної інформації⁴⁹. Пліско хотів зберегти ці списки для того, щоб забезпечити фінансовий порядок та попередити крадіжки.

Бюрократична машина переслідування комісаріату поширювалась на сферу охорони здоров'я. У Житомирі голова відділу охорони громадського здоров'я доктор Кульберг повідомив про спалах епідемії, що його спричинило прибуття будівельних загонів угорських євреїв у північні райони. Не було зроблено нічого, щоб надати допомогу хворим єврейським робітникам. Навпаки, робітники, хворі на тиф, були ізольо-

вані у сараї і спалені заживо у рамках «превентивного заходу з охорони здоров'я»⁵⁰. Іншим наказом щодо громадської «гігієни» від червня 1942 р. командувач житомирської жандармерії зобов'язав усю німецьку поліцію, яка контактує з євреями, митися та перевірятися на присутність вошей⁵¹. Цей наказ збігся у часі з ліквідацією нацистами трудових таборів та гетто влітку 1942 р.

У той час як посадовці комісаріату (багато з них мали професійну освіту та вчене звання з юриспруденції, інженерної справи та медицини) регулярно займалися здійсненням антиєврейських заходів у бюрократичний спосіб – підраховуючи майно євреїв, розподіляючи мізерні порції харчів по таборах та проводячи моніторинг епідемічної ситуації навколо таборів, – інші працівники німецької цивільної адміністрації брали участь власне у акціях розстрілів⁵². Відповідно до «Коричневої папки» Розенберга, окружний комісар мав необмежену владу для застосування сил поліції проти євреїв⁵³. Зазвичай, після керівництва облавою на євреїв, гебітскомісар сам прибував із командою СД на місце страти та спостерігав за тим, як проводилися розстріли. У Літинському районі гебітскомісар штандартенфюрер СА Трауготт Фолькаммер керував акцією та спостерігав за масовим убивством під час «звільнення гетто» 19 грудня 1941 р. Один із заступників комісара у відділі розвитку політики розстріляв одного чи більше євреїв у жовтні 1942 р.⁵⁴

У Самгородку гебітскомісар Вольфганг Штойдель розпочав «остаточне розв'язання» відносно місцевих євреїв. Німецькі жандарми та українські поліцаї почали сконцентровувати євреїв там вперше ще 16 травня 1942 р.; у ході цієї акції «зі створення гетто» німецькі та українські поліцаї розстріляли хворих та престарілих, а також тих, хто намагався втекти. Кількома тижнями пізніше, 4 червня 1942 р., решту єврейського населення, що становила 500 осіб різної статі та дітей, було вбито після того, як Штойдель наказав українському мереві Германівки призначити 25 українців із сусіднього колективного господарства для копання братніх могил. Штойдель особисто оглянув могили незадовго до прибуття євреїв. Він керував усією акцією, координуючи дії начальника місцевої жандармерії Йозефа Ріхтера та залучаючи українських помічників. Двоє або більше службовців СД, котрі прибули з посту СД у Вінниці, здійснювали розстріл на могилах⁵⁵.

Служби Гімлера відігравали головну роль в апараті масових убивств, але сам масштаб «остаточного розв'язання» та значення, якого йому надавала нацистська верхівка, означали, що СС-поліції потрібна була допомога майже усіх німецьких установ на місцях. На відміну від інших

установ у регіоні, участь комісара була обов'язковою⁵⁶. Окрім комісарів, місцеві сільські та міські коменданти Вермахту, а також угорські та словацькі охоронні дивізії зробили свій внесок у здійснення Голокосту⁵⁷. Військові надавали підрозділи охорони для таборів військовополонених. Протягом 1942 р. 2-га рота 351-го батальйону охорони здійснила масовий розстріл у піщаних кар'єрах, розташованих між кладовищем та стайнями стаціонарного табору 358 (спільно з службовцями житомирської команди зіпо-СД під керівництвом Рацезбергера)⁵⁸. У південній частині регіону в околицях Вінниці угорські офіцери приєднувались до невеликих планувальних груп комісарів та СС-поліції, котрі визначали, коли і яким чином влаштувати наступну розправу. Наприклад, 26 травня 1942 р. у Гайсині (близько вісімдесяти кілометрів на південний схід від Вінниці), у місцевого сільського коменданта Вермахту відбулися збори. Метою зборів було спланувати страту місцевого єврейського населення, призначену на наступний день. Гебітскомісар Бехер, який, можливо, отримав певні попередні настанови від СД Вінниці, скликав збори і запросив двох місцевих військових командирів, майора Вермахту на прізвище Гайнріх та командира угорського батальйону, а також начальника жандармського посту Дрекмаєра⁵⁹. Оскільки вони мали намір зібрати євреїв із трьох сіл, комісар Бехер розділив акцію на два етапи; одним керував майор Гайнріх за підтримки української поліції та угорських піхотинців. О 3-й годині ранку вони завантажили євреїв в автомобілі та відвезли їх до місця страти в Теплику, де вже чекала напоготові команда стрільців СД. Ця страта забрала життя близько 400 євреїв⁶⁰.

Окрім співпраці з боку військових підрозділів, розташованих у регіоні, одним із менш звичних фактів у Житомирі було залучення організації Тодта, напіввійськового формування, функції якого передбачали спорудження військових об'єктів та автошляхів. Участь цієї організації в «остаточному розв'язанні» в житомирському краї була найбільш очевидною при будівництві штаб-квартири Гітлера та роботі над проектом DG IV. Зазвичай офіційні особи ОТ, яких наймали на роботу приватні будівельні фірми, такі як фірма Дорманна, також займали посади в структурі комісаріату і підпорядковувались військовим начальникам. Але вже в 1942 р., коли СС почали переймати на себе функції цивільної адміністрації в проєкті DG IV, ОТ почала більш тісно співпрацювати із будівельними інспекціями СС, штаб-квартира яких знаходилась у Вінниці, а передові відділи – поблизу місць спорудження доріг та таборів (таких, як у Гайсині). СС сформували загони поліції безпеки, які контролювали примусову працю на трасі; вони також охороняли об'єкти від партизанських атак.

Німецькі інспектори СС-поліції та їхні помічники-охоронці (здебільшого литовці) разом із керівниками відділків ОТ виявляли хворих єврейських працівників, які вважалися вже непотрібними як робітники.

«Знищення працею»

Єврейські робітники проекту DG IV та на будівництві нацистських штаб-квартир

Політика нацизму щодо використання євреїв у таких проектах, як спорудження автошляхів, була офіційно схваленою Гайдріхом на нараді у Ванзее у січні 1942 р.⁶¹ Але те, що Гайдріх проголосив у Ванзее, вже було втілене в життя багатьма місяцями раніше в Житомирі (а ще до того – у Східній Галичині). У серпні 1941 р. розквартирований у Житомирі командир айнзацгрупи С Отто Раш повідомив, що «доки єврейське питання не буде остаточно розв'язане на всьому континенті, євреїв можна буде *повністю використати* на обробці болотистих територій навколо Прип'яті, Дніпра, та Волги»⁶². Через місяць він повторив те, що, на відміну від процедури в Генеральному губернаторстві, євреїв в Україні потрібно вбивати за допомогою тяжкої праці, у виконанні якої існувала катастрофічна потреба. Оскільки євреї становили цілий клас кваліфікованих робітників, аргументував Раш, їх можна було використовувати в рамках спеціальних проектів, а потім, коли потреби в їхній праці не буде, вбити. З метою відбудови об'єктів для військових операцій, писав він, «виникла необхідність виключити, попередньо, зі списку призначених на страту кваліфікованих робітників-євреїв»⁶³.

У серпні 1941 р. офіційні особи ОТ прибули на місце і призначили євреїв для виконання примусової праці. Оскільки багатьох із цих євреїв сильно били або й вбивали під час виконання робіт, інші євреї перестали реагувати на вимогу ОТ щодо залучення до праці⁶⁴. ОТ знайшли робочу силу, яка опиралася менше, в таборах для військовополонених, де захоплені червоноармійці відчайдушно намагалися втекти від страшних умов та забезпечити собі ліпше харчування. У першій половині вересня 1941 р. військові начальники та керівники ОТ у регіоні почали планувати створення семи трудових таборів для будівництва доріг, які мали бути розміщені між Вінницею та Гайсином⁶⁵. У Житомирі була створена штаб-квартира ОТ для ведення проекту DG V, який передбачав будівництво автошляху із півночі на південь, який би сполучав Житомир та Вінницю. Трудові табори для робітників автобану планувалося розмістити через кожні п'ятнадцять кілометрів. Траса DG IV (яка проходила через Вінницю із заходу на схід) не була новозбудованим шляхом. Наприкінці XVIII ст.

Катерина Велика почала цю дорогу будувати, але у 1941 р. вона далеко не відповідала німецьким стандартам доріг. Німці планували реконструювати існуючу дорогу, розширивши її на вісім метрів, покривши її асфальтом та викопавши стічні канали по боках. За наявності потрібних ресурсів (каменоломень та робочої сили) та у зв'язку із близькістю штабквартири Гітлера, окремих відрізків DG IV, траса, яка з часом мала простягнутися зі Львова до Умані, стала пріоритетним завданням.

На ранньому етапі проекту DG IV місцеві німецькі військові командири перевели групи по 150 військовополонених кожна із стаціонарного табору в Жмеринці та транзитних таборів 201/205 у Житомирі до Вінниці; там із них сформували будівельні бригади і призначили до якогось із таборів, закріплених за проектом DG IV⁶⁶. Підрозділи 444-ї та 454-ї охоронних дивізій охороняли робочих та табори для військовополонених, розташовані уздовж дороги⁶⁷. Організація Тодта надавала технічний персонал, яким було укомплектовано спеціальні станції ОТ уздовж траси. Певна кількість інженерів ОТ прибула у Вінницю у квітні 1942 р., відразу після того, як працівники СС *Bauabschnittsleitung* (управління СС з питань будівництва) отримали свої завдання на відповідних станціях.

У січні та лютому 1942 р. Гімлер визначив роль СС та поліції у проєктах з будівництва автобанів на сході. Він доручив головнокомандувачу СС та поліції Прюцманну разом із його регіональними службами забезпечити робочу силу. Для цього Прюцманн створив спеціальну комісію під назвою «айнзацштаб Гізеке», названу так на честь її директора, старшого лейтенанта жандармерії Вальтера Гізеке. Гізеке керував чотирма управліннями СС з питань будівництва, в яких на посаді інспекторів працювали керівники СС. Один із цих закладів СС був розташований у Вінниці, і ним керував бригадефюрер СС Людольф фон Альвенслебен, інспектор з будівництва доріг. Хоча спочатку мав місце певний конфлікт серед керівників щодо передачі проєкту DG IV у ведення Гімлера, на місцях працівники ОТ та СС без нарікань виконували відведені їм ролі. З часом СС взяло на себе завдання постачання примусових працівників та управління таборами, у той час як ОТ контролювало інженерні роботи та безпосереднє будівництво⁶⁸.

Станції ОТ розміщувались біля аванпостів СС, таких як Вороновиця (Немирівський дистрикт), та в каменоломнях Гнівані в Теплику (Вінницький дистрикт). Старші інженери ОТ та техніки створювали плани будівництва і потім наймали у підрядники приватні фірми, здебільшого з Німеччини та Нідерландів, для виконання робіт. Хоча приватні фірми, такі як фірма «Баркхаусен» у Літині, платили СС за кожного працівника та за його пайок,

СС у свою чергу не платило військовополоненим та євреям і примушувало їх працювати у найгірших умовах. Згідно із щоденником Арнольда Дагані, який вижив, ОТ найняла вісім підрядників для спорудження відрізка траси Гайсин–Умань у районі Вінниці. Приблизно 3500 українських та 3800 румунських євреїв працювали в цьому місці з 1942 р. по 1944 р.⁶⁹

Станом на кінець березня 1942 р. в управліннях СС з питань будівництва працювали німецькі поліцаї та охоронні батальйони литовського, українського, латиського та козацького шуцманшафтів. Загалом цивільні інженери-німці визначали робочі завдання, а литовські та українські охоронці били робітників, часто досить жорстоко. Представники німецької поліції безпеки та поліції порядку служили комендантами таборів та керували помічниками-охоронцями на кількох відрізках автошляху⁷⁰.

Стосунки між працівниками ОТ, німецькими поліцаями та шуцманшафтом в рамках проекту DG IV загалом були злагодженими, проте не всі цивільні інженери організації ОТ схвалювали методи СС-поліції⁷¹. Наприклад, коли офіцер СД із Гайсина звернувся до механіка з ОТ Йозефа Радера (працівника фірми «Массенберг-Ессен») з проханням взяти участь у масовому розстрілі, Радер відмовився. Керівник бази фірми «Дорманн» допоміг 200 євреям, дозволивши їм утекти в 1943 р. В іншому випадку посадовець ОТ із цієї ж фірми скаржився на те, що розстріли поблизу територій будівництва знижували продуктивність інших працівників; у відповідь на це СС дали згоду проводити розстріли далеко від будівельних майданчиків⁷².

Наведені вище приклади слугують ілюстрацією того, що представники ОТ ставилися критично до жорстокого поводження з єврейськими робітниками й у рідкісних випадках намагалися врятувати їх від неминучої смерті. Але більшість із них не могли відсторонитися від методів СС та поліції, а дехто навіть брав участь у стратах. Інженери ОТ та виконроби на будівництві часто передавали СС та поліції євреїв, які не могли працювати. Інженери ОТ разом із виконробами не мали повноважень «державного службовця», щоб здійснювати страти, але час від часу переступали через цей закон нацистської держави. Наприклад, військовий трибунал у Проскуріві (Луцьку) засудив Йоганна Майссляйна до трьох місяців позбавлення волі за те, що він наказав литовським охоронцям убити двох єврейських жінок. Складом його злочину було не саме вбивство двох осіб єврейської національності (чи сприяння йому); Майссляйна засудили за вчинення дій, на які його не було офіційно уповноважено.

Майссляйн був бригадиром ОТ. У 1942 р. він керував єврейськими робітниками, які працювали на будівництві DG IV у Луцьку та Вінниці.

Одного дня, коли колони єврейських робітників виходили із табору в Осітній на роботи на його відрізу траси, Майссляйн побачив, як двох хворих єврейок вели у натовпі. Він скаржився, що коли жінки доходили до місця будівництва у групі робітників, від них вже не було ніякої користі: вони лежали в канаві біля дороги. Він порадив «усунути їх при першій можливості». Усім було відомо, що значило слово «усунення» в даному контексті. Фактично, подібна ситуація вже мала місце раніше, й ОТ попросив відправити хворих євреїв з будівництва у табір СС в с. Осітна. В Осітній німецькі поліцаї наказали двом литовським охоронцям розстріляти та поховати євреїв. Тож, коли наступного разу Майссляйн наказав своєму польському помічнику «зробити усе можливе для усунення» єврейських жінок із робочого майданчика, той привів їх до литовських охоронців, які розстріляли їх та поховали неподалік у лісі. Не очікуючи догани за інцидент, Майссляйн старанно повідомив про ці страти у місцевий штаб СС. Але через короткий проміжок часу капітан СС Франц Кріштофель закинув йому: втручався у «справи поліції»; Майссляйн постав перед трибуналом, на якому засідали офіцери армії, ОТ та СС-поліції і який засудив підсудного до трьох місяців позбавлення волі. Його приклад показує, що коли офіційні особи поза відповідними службами були задіяні у стратах євреїв, СС та поліція намагались зберегти за собою повну владу над «остаточним розв'язанням», заявляючи, що тільки вони були вповноважені призначати страту євреїв. Результат цього судового слухання показує, що в нацистській системі перебирання на себе чужих владних повноважень, а не вбивство євреїв як таке, було карним злочином⁷³.

Про умови таборів DG IV та долю євреїв, які працювали на будівництві дороги, є дуже мало свідчень та записів, та все ж кілька істориків вже почали досліджувати цю проблему, яка тільки починає впливати на поверхню⁷⁴. Один єврей, що вижив, Володимир Гойхер, опублікував свої мемуари про будівництво біля Вінниці. Він писав: «Я та дванадцять інших хлопців віком 13–15 років рили пісок по 12 годин на день... нас постійно бив» німецький «солдат», який часто займався побиттям хлопчаків «бо немав що робити»⁷⁵. А працівник ОТ повідомляв, що охоронці поліції застрелили усіх вісімнадцятьох членів єврейської робочої бригади через те, що надворі було дуже холодно й охоронці хотіли залишити свій пост, щоб знайти тепле місце⁷⁶. У Михайлівці, розташованій за дванадцять кілометрів на захід від Гайсина, близько 500 євреїв з України та Румунії було зігнано у стайню разом із кіньми. В таких жадликих умовах, як писав очевидець Арнольд Дагані, у своєму щоденнику часів

Арнольд Дагані (1909–1985), «Робота на будівництві головної дороги», 1943 р. Гуаш (Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).

Арнольд Дагані, румунсько-єврейський художник, у серпні 1942 р. був депортований до табору примусової праці в Михайлівці, що поблизу Гайсина, містечку, розташованому у Вінницькій області окупованої Німеччиною України. Німецькі керівники та литовські охоронці, які керували табором, вимагали, щоб Дагані писав їхні портрети. Вони давали йому папір, який Дагані таємно використовував для документування життя та досвіду єврейських робітників.

Він та його дружина Анішора втекли із табору влітку 1943 р., за декілька місяців до того, як його було ліквідовано.

війни, лютували хвороби, а тих, хто не міг підвестися, щоб йти на роботу, з часом відокремлювали і розстрілювали. Окрім дітей, серед робітників була певна кількість жінок⁷⁷. Голод, напевне, був найгіршою формою страждання робітників⁷⁸.

Щоденник Дагані – рідкісне джерело, яке містить багато інформації. У ньому постає незвична суміш злочинців та їхніх родин, непримітних есесівців, які прагнули здобути владу, литовських офіцерів у запасі та високопосадовців СС. Незважаючи на різноманітне походження, вони створили жорстоку систему для відбору та вбивства «непридатних» робітників (здебільшого жінок, дітей та ослаблених); вони ніби насолоджувались своєю владою над робітниками, б'ючи їх під час робіт зі спорудження дороги та у гравієвих ямах. Їхнє нелюдське ставлення виливалося у рутинні, а також випадкові акти приниження та вбивства з метою залякування та знищення опору. Дагані згадував, що в Гайсині, наприклад, литовські охоронці переконали німецьких інспекторів убити двох жінок похилого віку, які працювали на спорудженні дороги. Жінки (які були подружками) були здоровими, але в однієї із них була пара міцних зимових чобіт, які охоронці хотіли забрати собі. Їм просто наказали відійти на

Арнольд Дагані (1909–1985), «Повернення “додому” з роботи», 1943 р.
Олівець на папері. (Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).

кілька сот метрів від місця роботи; потім один із охоронців застрелив їх. Бригадири ОТ знущалися над робітниками образливими словами, такими як, наприклад, зауваження молодого водія ОТ Ернста Йозефа Геннеса,

Арнольд Дагані (1909–1985), «Братні могили», 1943 р. Чорнило на папері.
(Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).

котрий крикнув до Дагані та інших робітників: «Ви – худоба, яку купив м'ясник. Одного із вас заріжуть сьогодні, інших завтра. До кожного з вас прийде черга».

Почувши це, Дагані згодом роздумував у своєму щоденнику: «Те зауваження можна було видати за співчуття. Али чи було це співчуття?»⁷⁹.

Окрім постійних рутинних «зачисток» таборів німецькою поліцією та її підлеглими, керівники управління СС з питань будівництва об'єднували зусилля із найближчими структурами зіпо-СД, щоб «вистежувати» євреїв поза таборами. Разом вони проводили масові страти євреїв із сусідніх сіл або з трудових загонів із Румунії чи Угорщини⁸⁰. Німецькі військові та СС-поліція купували румунсько-єврейських робітників, перевозили їх через річку Буг (німецько-румунський кордон) та змушували працювати в каменоломнях і таборах вінницького регіону. Німці проводили «відбір» після того, як румунські євреї прибували в окуповану Німеччиною Україну⁸¹.

Карл Кленк, працівник місцевої інспекції СС поблизу Вінниці, відзначився як убивця. Він служив гауптвахтмайстером шцуполіції та комендантом табору в Краснополці й Тивреві. Він не лише мучив та вбивав

євреїв у таборах, він також полював на євреїв у сусідніх населених пунктах. Влітку 1942 р. Кленк допомагав місцевій жандармерії у різанині євреїв Гнівані. Спочатку він змусив двадцятьох робітників-військово-полонених з одного із підконтрольних йому таборів DG IV вирівняти територію під злітну смугу, де бригада вбивць СД могла б посадити свій літак. Тоді Кленк та його литовські помічники повернулись до Гнівані, вигнали євреїв із їхніх будинків і завели їх у ліс, що знаходився поблизу. У лісі їх зустрів каральний загін СД, який зі злітної смуги туди провів місцевий гебітскомісар⁸².

Збільшення кількості СС-поліцаїв, залучених у проект DG IV, означало, що над єврейським населенням Житомира нависла ще одна загроза – злагоджена спроба окупантів «очистити» території вздовж автошляхів. Для більшості євреїв, яких закріпили за проектом, їхні страждання всього лиш продовжились, а доля їх залишалася такою ж, як і їх рідних, які загинули у 1941 та 1942 рр. Після ліквідації таборів DG IV наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. німецькі СД, поліція порядку та ненімецькі помічники вбили, за підрахунками одного науковця, 25 000 євреїв-робітників в Україні⁸³. У трудових таборах DG IV у Гайсині близько 7000 євреїв померли від непомірно тяжкої праці або були вбиті при ліквідації таборів. Тисячі були вбиті у червні 1943 р. та жовтні 1943 р. у гетто в Хмільнику. За результатами нещодавнього кількісного аналізу Голокосту у Вінниці, приблизно 10 000 євреїв померло у трудових таборах протягом 1942–1943 рр.⁸⁴

Єврейські робітники та штаб-квартири нацистської еліти

Серед кількох тисяч євреїв, яких було залишено живими як робочу силу, понад 1000 закріпили за унікальним проектом у житомирському регіоні: будівництво штаб-квартир Гітлера та Гімmlера на початку 1942 р. Історія цього проекту виявляє правду про кілька аспектів «остаточного розв'язання». По-перше, ініціатива ОТ використати робочу силу євреїв при спорудженні штаб-квартири Гітлера пов'язує цю організацію з Голокостом⁸⁵. По-друге, будівництво та, згодом, прибуття Гітлера й інших представників еліти в регіон збіглося в часі із найбільшими акціями вбивств на Житомирщині та Вінниччині. Більшу частину євреїв житомирського краю було вбито у період із вересня 1941 р. по липень 1942 р., адже на місцеву СС-поліцію чинився тиск з метою «зачистки» території до прибуття Гітлера, Гімmlера та інших нацистських лідерів. І, по-третє, використання трудової сили євреїв задовольняло

короткострокову потребу німців, а також давало СД «прийнятний» привід для вбивства євреїв-робітників, які працювали на будівництві. Вони наполягали на необхідності знищення усіх єврейських робітників та їхніх родин як «застережного заходу з підтримки безпеки».

При плануванні спорудження штаб-квартир перед нацистськими керівниками постала проблема, яка набула особливої гостроти наприкінці осені 1941 р. Німці знищили найбільше джерело кваліфікованих трудових ресурсів улітку та восени 1941 р. Але у січні 1942 р. пріоритети Гімmlера та Тодта схилились у бік іншого вирішення цієї проблеми; залишені живими євреї України, Румунії та Угорщини мали забезпечити нацистів дуже необхідною кваліфікованою робочою силою; і або їх мали змусити працювати так тяжко, що це призвело б до смерті через виснаження, або їх мали стратити після завершення проекту⁸⁶. Спочатку місцеве СД було проти допуску євреїв на місце будівництва штаб-квартир. Офіцери СД намагалися переконати в цьому райхскомісара Коха, але армія та начальник проекту з будівництва автобану Фріц Тодт не могли знайти відповідну кількість каменярів, теслярів та столярів серед українського населення⁸⁷. У службовій записці Розенбергу про дії щодо єврейського питання, датованій 10 січня 1942 р., Гімmlер зазначав, що «заходи зі знищення євреїв необхідно вживати без огляду на економічні наслідки», але (як видно із протоколу Ванзее) він також прийняв політику використання євреїв у будівництві доріг та, більш стримано, у зведенні власної штаб-квартири і подальшого знищення цих осіб після завершення робіт⁸⁸.

У Вінниці, зокрема, де до «Eichenhein» (кодова назва операції із будівництва гітлерового бункера «Вервольф») приставили додаткові сили безпеки Вермахту, масові вбивства євреїв збігалися у часі із підготовкою до прибуття Гітлера в цю місцевість. Спорудження бункера тривало з 15 грудня 1941 р. по 15 липня 1942 р.⁸⁹ Перед тим, як робітники розпочали роботу над проектом «Eichenhein», штандартенфюрер СС Ганс Раттенхубер, начальник Служби безпеки Райху (RSD), зв'язався з місцевими відділами СС та СД для координації операцій з безпеки на території довкола запропонованого місця для будівництва⁹⁰. Завданнями відділу RSD у Вінниці, де працювали офіцери СС із групи «Схід» таємної польової поліції, були збір розвідувальної інформації та контроль присутності підозрілих осіб, які становили загрозу «з огляду на свої більшовицькі погляди... та приналежність до єврейської раси»⁹¹. З початку листопада 1941 р. службовці таємної польової поліції (GFP 721) прочісували села біля запланованого місця будівництва з метою знищення усіх загроз «безпеці», включаючи євреїв. Окрім постійних

страт єврейських військовополонених, які прибували у табори регіону, близько 10 000 євреїв було вбито протягом жовтня, листопада, грудня та початку січня у сусідніх районах Хмільника, Літина та Браїлово. Також близько 1600 українських родин (приблизно 8000 українців) було пізніше «усунено» в радіусі 5 кілометрів навколо місця розташування штаб-квартири⁹². 10 січня RSD знищила 227 євреїв у Стрижавці, саме там, де мав розташуватись «Вервольф». Штурмбанфюрер СС Шмідт так описав страту у Стрижавці:

У селі Стрижавка проживало 227 євреїв. Значна кількість євреїв серед населення пояснюється тим фактом, що в цьому селі був розміщений табір ГПУ. Оскільки євреї становили значну загрозу для місцевості [штаб-квартира фюрера], я надіслав вимогу гебітскомісару про евакуацію євреїв. У зв'язку з особливими обставинами евакуація була неможливою. Тому євреїв було оброблено 10 січня 1942 р. між 8:30 та 10:30.

Для проведення цієї операції наша установа повинна була забезпечити підготовку рову, і після «перевезення» – належним чином вирівняти [братню могилу]. За допомогою працівників ОТ та військовополонених, рови було викопано використовуючи вибухівку, оскільки ґрунт був дуже мерзлим. Чотири офіцери поліції порядку, двадцять офіцерів польової жандармерії та міліції і весь персонал установи брали участь в операції. Залучення посадових осіб було необхідним для того, щоб перевести євреїв із їхніх будинків до віддаленого могильного рову, а також для ізоляції місця страти від неуповноважених осіб⁹³.

Станом на середину січня, територія, обрана для спорудження бункера «Вервольф» для Гітлера, була «вільною від євреїв», а пізніше, в березні, загін СС-поліції почав «очищати» території навколо аеропорту та вздовж траси, що вела до бункера. Місцеві посадовці СС-поліції та RSD у Вінниці були оповіщені колегами з СС-поліції з-поза меж регіону про можливі загрози безпеці на території. Було розповсюджено списки євреїв-утікачів із сусідніх регіонів та з окупованої нацистами Німеччини. Наприклад, кілька десятків єврейських медсестер втекли із табору військовополонених у Луцьку та спробували з'єднатися зі своїми сім'ями у регіоні Вінниці. Військовий головнокомандувач в Україні дав вказівку місцевій жандармерії ввіймати цих молодих жінок (віком від вісімнадцяти до двадцяти років)⁹⁴. Наступним важливим завданням

у контексті підготовки до прибуття Гітлера була остаточна ліквідація євреїв міста Вінниця, найбільшого міста, розташованого усього лиш за дев'ять кілометрів на південь від бункера. Для здійснення цієї страти потрібна була допомога кількох місцевих установ у плануванні та здійсненні її.

13 січня 1942 р. командував СС та поліції Вінниці майор Курт Помме провів збори із окружним комісаром Вінниці, керівником таємної поліції Фріцом Галле, начальником зіпо-СД Вінниці Теодором Зальманцігом та заступником Раттенхубера, штурмбанфюрером СС Фрідріхом Шмідтом. Вони зібралися задля того, щоб обговорити кількість та місцезнаходження євреїв Вінниці, час наступної акції вбивств, а також кількість євреїв, яких необхідно було залишити живими як робочу силу. Йоган Бахманн, начальник поліції Вінниці, який щойно вступив на цей пост, також був присутній на зборах і його швидко прийняли у місцеву мережу злочинців, втягнутих у Голокост. Він та інші есесівці, які прибули в регіон нещодавно, дізналися про криваві вбивства євреїв, що мали тут місце починаючи з липня 1941 р., коли зондеркоманда 4b знищила єврейських лідерів у перші дні військової окупації міста. Вони надавали перевагу вбивству євреїв біля заводу з виготовлення цегли, де вони також створили в'язницю для євреїв. Вони також утримували євреїв під вартою на швейній фабриці та у в'язниці⁹⁵. 19 вересня керівники СС-поліції та німецької армії провели одну із найкривавіших акцій у регіоні; від 10 000 до 15 000 жінок, дітей, та людей похилого віку були змушені роздягнутися і стати перед rovami, а потім їх розстрілювала айнзац-команда 6 та 314-й батальйон поліції порядку⁹⁶.

У січні 1942 р. у міській в'язниці та на цегельному заводі, який було передано у відання ОТ для обслуговування проекту Eichenhain, залишалось близько 5000 євреїв⁹⁷. Деякі працювали на важливих промислових об'єктах міста, таких як електростанція та водогін. Але СД прийняла рішення про те, що для місцевої промисловості потрібно було лише 700 із них, а інших можна було просто знищити за один день⁹⁸. 16 квітня міський комісар Фріц Маргенфельд наказав усім євреям зібратися на стадіоні; їм сказали, що буде створене гетто. Після відбору 1000 із них як кваліфікованих працівників для будівництва «Вервольфа», решту перевезли вантажівками до лісу і розстріляли⁹⁹.

Приблизно в цей самий час з'явилася нова «загроза безпеці», про яку місцеві посадовці СС та поліції повідомили начальника RSD Ганса Раттенхубера. Близько 60 000 єврейських біженців на окупованих Румунією територіях України (Трансністрія) проживали на відстані усього

лиш тридцять п'яти кілометрів на південь від території «Вервольфа»; вони знаходились непринятно близько до такого надзвичайно таємного місця, тому СС-поліція виступила за те, що їх також «необхідно вбити». Румуни, як скаржився німецький посадовець СД, не були досить старанними у здійсненні «остаточного розв'язання». З метою припинення потоку голодних, хворих на тиф євреїв-біженців, які заходили на німецькі території в пошуках їжі, керівники СС у Вінниці ввели більш суворий прикордонний контроль та чинили тиск на румунів, щоб ті також запровадили тогочасний підхід німців до «єврейської проблеми» – масові розстріли¹⁰⁰.

Приблизно за тиждень до прибуття Гітлера до штаб-квартири «Вервольф», яка на той момент перебувала під захистом соснових лісів, кордонів охоронців, патрулів таємної поліції із собаками, системи наземного спостереження, протиповітряних гармат та огорожі із колючого дроту, начальник зіпо-СД у Житомирі Рацезбергер зв'язався зі своїм керівником по СД у Вінниці Зальманцігом. Він писав, що його начальник, командувач поліції безпеки України в Києві Макс Томас наказав провести остаточну обов'язкову акцію із зачистки, спрямовану проти всіх євреїв Вінниці. Рацезбергер додав, що він знав, зокрема, що шістнадцять євреїв працювали у «Вальдхофі» (військовому клубі на території «Вервольфа»), яких потрібно замінити на українців «з міркувань безпеки»¹⁰¹.

Після цієї акції службовців СС, закріплених за RSD, було нагороджено військовим хрестом за заслуги (почесною військовою медаллю) за те, що вони були «мисливцями на партизанів» на територіях навколо бункера Гітлера¹⁰².

Радянські військовополонені, які працювали на об'єкті, також вважалися загрозою безпеці і були вбиті. Не менше 10 000 радянських військовополонених працювали над будівництвом комплексу, 2000 померло на стадії будівництва, що сталося здебільшого в зимні місяці, коли земля була мерзлою, а німці наполягали на копанні глибокого бункера та бомбосховищ відповідно до бажань фюрера. Інші 8000 військовополонених «зникли» влітку 1942 р., і після того про них вже ніхто ніколи не чув¹⁰³.

Але для деяких місцевих можновладців нагальна потреба в робочій силі була доволі поважною причиною, щоб сповільнювати машину Голокосту. Історія використання праці євреїв у спорудженні штаб-квартири Гімлера є незвичним прикладом того, як місцевий начальник СД перебував під тиском верхівки з приводу виконання наказу про «остаточне розв'язання». Близько 300 євреїв також працювали над спорудженням штаб-квартири Гімлера «Гегевальд», на якій знаходився аеродром,

Німецький СС-поліцай розстрілює єврея у Вінниці в оточенні службовців СС-поліції та Вермахту (Меморіальний музей Голокосту США, надано Ullstein Bild, № 00463386).

кілька будинків, бараки, елегантні апартаменти та бункер із грубими бетонними стінами¹⁰⁴.

Після війни начальник зіпо-СД Житомира Рацезбергер надав єдиний детальний опис комплексу, згадавши між іншим про дорогий килим на стіні гімлерового кабінету¹⁰⁵.

Гітлер із генерал-фельдмаршалом Вільгельмом Лістом та Германом Гьорінгом у штаб-квартирі «Вервольф», Вінниця, 31 серпня 1942 р. (Ullstein Bild, № 00463386).

Приблизно у той час, коли Гітлер прибув до своєї штаб-квартири «Гегевальд» (24 липня 1942 р.), керівник СС та поліції Житомира Отто Гельвіг наказав начальнику СД Бердичева, гауптштурмфюреру Алоїсу Гюльсдюнкеру, стратити 300 останніх євреїв Бердичева, включно із вісімдесятьма жінками та десятьма дітьми, яких було виявлено після останньої розправи¹⁰⁶. Гюльсдюнкер, який таємно дозволив тридцятьом євреям працювати на своєму посту, свідчив після війни, що він не спішив виконувати цей наказ. За його словами, його послали в Бердичів із Райху, тому що начальство запідозрило в ньому недостатню ідеологічну відданість нацизму¹⁰⁷. Служба на сході мала загартувати його.

Для забезпечення виконання наказу про ліквідацію єврейського табору на Червоній Горі, що в Бердичеві, Рацезбергер поїхав до Бердичева й особисто вручив Гюльсдюнкеру цей наказ. Гюльсдюнкер вагався. Він запитав про працівників, в яких залишалася потреба, заперечував проти того, що жінки та діти становили загрозу, але Рацезбергер наполіг на тому, що усі євреї в окрузі, які працювали над спорудженням гіммлерового комплексу або ті, хто залишалися живими поблизу, загрожували безпеці німців.

Кабінет Гітлера у «Вервольфі». Фотографію зроблено під час останнього перебування Гітлера в штаб-квартирі у період із 19 лютого по 13 березня 1943 р. (Ullstein Bild, № 00038014).

Гюльсдюнкер підкорився і почав організацію розправи над 300 євреями у таборі. 15 червня 1942 р. німецькі керівники СС-поліції в Бердичеві та їхні українські помічники перевели євреїв у стайні, а потім відвели групами до рову, викопаного на відстані кількох сотень метрів. Кілька євреїв намагалися втекти, але були застрелені. Інших змусили лягти обличчям донизу на дні рову і вбивали пострілами в голову. Українська міліція накривала тіла землею. Гюльсдюнкер зателефонував Рацесбергеру, щоб відрапортувати про те, що наказ про ліквідацію табору було виконано. Без відома Рацесбергера, тридцятьох євреїв, які працювали в штабі СД, було врятовано. У своєму повоєнному свідченні Гюльсдюнкер заявляв, що дехто зміг втекти після того, як восени 1943 р. зіпо-СД закрило свою контору¹⁰⁸. Васілій Гроссман, який у 1943–1944 рр. збирав свідчення про Голокост у Бердичеві, дізнався, що німці застрелили цих останніх євреїв-робітників тоді, коли Червона армія наближалася до Житомира. Один чоловік, майстер з виготовлення зброї на ім'я Хаїм Борисович Сагановський, дивом вижив¹⁰⁹.

Той факт, що Гюльсдюнкер та СД у Бердичеві продовжували приховувати євреїв у своїх відділеннях, вказує на те, що на місцевому рівні була можливість оминати офіційну політику та продовжити і, можливо, навіть

Гімлер приймає привітання з нагоди дня народження від колег по СС-поліції у своєму кабінеті у «Гетевальді», 7 жовтня 1942 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом Блевінсом, № 60390).

врятувати життя євреїв. Незалежно від того, чи було це пов'язано із корисливими інтересами чи мораллю, дехто із місцевих німецьких керівників таємно брали на роботу євреїв. Регіональних німецьких посадовців було неодноразово попереджено про необхідність передачі цих євреїв до найближчого штабу СД. Окрім цього, незначна кількість євреїв продовжувала займати посади кваліфікованих робітників у різних галузях. Наприкінці жовтня 1942 р. економічний аналітик із міського комісаріату Вінниці підтвердив те, що більше не існувало жодного єврейського цеху, оскільки «єврейське питання» було «з'ясовано», але він також додав, що окремі євреї все ще працювали у структурі різних галузей місцевої економіки, скажімо, 300 осіб працювали на місцевій фабриці з пошиття одягу¹¹⁰. Експлуатація нацистами робочої сили євреїв означала, що відносно невелика частина єврейського населення мала шанс пережити Голокост, і багато євреїв надіялися, що саме їм вдасться бути серед небагатьох врятованих. Проте, використання нацистами єврейських трудових ресурсів не було характерною рисою там, де німецькі керівники нижчого рівня в СС та поліції або інших установ намагалися врятувати євреїв або протидіяти «остаточному розв'язанню єврейського питання». Тиск з боку керівників та їхніх палких послідовників, які прагнули контролю над повсякденною

діяльністю нацистської системи, був настільки великим, що станом на кінець 1943 р. майже усіх євреїв-робітників та їх сім'ї було вбито.

Впровадження нацистами «остаточного розв'язання» було винаходом центральних та місцевих керівників, який постійно удосконалювався. Гітлер, Гімлер та Гайдріх визначили мету цієї політики та сконструювали адміністративну структуру для досягнення визначеної мети. Але процес переслідувань та методи масового вбивства набували розвитку у напрямку «знизу вгору», часто після прийнятого «на ходу» рішення про те, як здійснювати вбивства у найбільш раціональний спосіб. Іншими словами, технологи та виконавці у системі «остаточного розв'язання» – такі люди, як головнокомандувач СС та поліції Єкельн, командир зондеркоманди 4а Блобель, суддя 6-ї армії Нойманн та головний штабний лікар Паннінг – розробили «ефективний» підхід до масових розстрілів. Станом на серпень 1941 р., їхнім прагненням було вбити якомога більше євреїв. У багатьох письмових рапортах зазначається, що євреїв чоловічої статі вбивали першими, оскільки німці вважали, що в чоловіках був закладений потенціал опору найбільшої сили, але нацистський расовий антисемітизм по своїй суті був націлений проти усього єврейського населення. Стосовно впровадження політики існували певні обмеження та умови, такі як психічний вплив страт на німецьких катів, а також проблеми з транспортом на місцях. Але німецькі провідники та їхні підлеглі ефективно та надзвичайно швидко здолали такі перепони і створили систему поділу праці для здійснення геноциду.

Окрім величезних масштабів убивств, які проводили нацисти в регіоні, та методів роботи, обраних німецькими керівниками, призначеними там у липні–жовтні 1941 р., відсутність гетто у Житомирі також вказує на те, що нацисти мали намір знищити єврейське населення якомога швидше. Загалом вони вважали гетто «некорисними», окрім випадків їхнього використання як тимчасового заходу концентрації населення в ході планування та підготовки до масових страт. Протягом короткого часу на початку 1941 р. нацистська еліта вважала гетто в житомирському регіоні віддаленим місцем збору німецьких євреїв Райху, а не транзитними таборами для депортації українських євреїв. Єдиною підставою для тимчасового продовження життя євреїв, за рекомендацією Раша та інших, була тяжка робота аж до смерті.

Часові рамки вбивчих акцій в житомирському регіоні були безпосередньо пов'язані з прибуттям та присутністю лідерів найвищого рангу, у розпорядженні яких були численні сили безпеки. Масові розстріли жінок та дітей буди безпрецедентно масштабними тоді, коли із серпня по вересень 1941 р. у регіоні перебував головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Післявоєнні свідчення сходяться на тому, що загальне зростання кількості вбивств

спричинювалось відвіданням Житомира Скельном або Гайдріхом у першій половині серпня 1941 р. Схожа і більш явна тенденція мала місце в 1942 р. перед та під час перебування Гітлера й Гімmlера в регіоні. Місцеві керівники в адміністрації комісаріату та СС-поліції самі без пояснень розуміли або отримували прямі вказівки про те, що євреїв потрібно було «усунути» з території навколо штаб-квартир.

На другому етапі «остаточного розв'язання» в житомирському краї (як і скрізь у райхскомісаріаті Україна) комісари практикували терор по відношенню до євреїв у своєму власному стилі – звідси мозаїчність місцевих історій Голокосту на теренах України. Такі комісари, як Гьольнер (у Бердичеві) та Штойдель (у Козятині), були бюрократами середнього рангу та колишніми членами СА, які раптом отримали велику владу. Як і командири загонів головорізів СС, які пройшли тут рейдами у 1941 р., комісари усвідомлювали, що антиєврейські дії на місцях були частиною набагато більшої акції «остаточного розв'язання». Зрештою, перевірка успішності місцевого керівника була перевіркою його здатності використати усі можливості навколо себе, особливо залучення помічників з місцевого населення, для експлуатації та знищення євреїв. Коли комісари проголошували свої округи «вільними від євреїв», вони прагнули отримати схвалення від начальників у зв'язку із «сумлінно виконаною роботою».

Найвизначнішим стилем в адміністративному управлінні була спонтанна співпраця. За іронією, фактори, що в іншому разі спричинили б конфлікти чи протидію Голокосту, такі як нестача ресурсів індивідуального характеру та ізоляція сільських постів, фактично, сприяли йому. Тим не менше, в геноциді були присутні певні аспекти, такі як втрата кваліфікованої єврейської робочої сили та розподіл майна євреїв, які призводили до міжусобиць серед місцевих німецьких можновладців. Комісари та нацистська еліта, які мали амбіційні плани щодо розбудови транспортних систем, житлового сектору та промисловості, намагалися отримати якомога більше вигоди від «безкоштовної» праці євреїв.

Сотні кваліфікованих працівників-євреїв та тисячі військовополонених будували таємні бункери нацистських лідерів, а потім були вбиті, що було «застережним заходом», у першій половині 1942 р. Коли генеральний комісар Клемм проголосив свою територією «вільною від євреїв», такою вона насправді не була. Співробітники апарату комісаріату, а також спеціальні сили безпеки Гімmlера та Гітлера, проводили чи не найагресивніші полювання на євреїв. Також вони продовжували привозити євреїв із Трансністрії, Угорщини та України для будівництва нової транспортної системи. Зрештою, ідеологічний консенсус навколо «остаточного розв'язання» вия-

вився сильнішим ніж економічні мотиви до збереження життя євреїв. Тож із позиції нацистів, єврей-робітник міг бути корисним в економічному плані, але його використання завжди носило одноразовий характер.

У житомирському краї на питання, як єврейство регіону було настільки швидко та брутально знищене, можна дати відповідь про сукупну дію таких факторів: 1) тісна співпраця деяких із найбільш фанатичних керівників СС та армії (Блобель, Єкельн, Райхенау); 2) достатня кількість сил у зв'язку зі збільшенням чисельності поліції порядку та місцевих помічників; 3) присутність значної кількості євреїв, у яких було мало часу та засобів, щоб втекти, і, як виявилось, неєврей-сусіди котрі залишалися здебільшого байдужими до їхнього становища; 4) присутність нацистської верхівки, яка чинила прямий або опосередкований тиск на своїх підлеглих, щоб зробити регіон «вільним від євреїв»; 5) залучення неполіцейських служб для здійснення антиєврейських заходів та розстрілів, зокрема, генерального комісаріату та організації Тодта. Оскільки ці фактори мали місце і в інших частинах райхскомісаріату Україна, Голокост у Житомирі був значною мірою явищем типовим, яке також відбувалось на решті території окупованої України.

Рівень згоди та співпраці в рамках політики «остаточного розв'язання» був вищим, ніж в інших напрямках політики нацистського режиму, таких як програми примусової праці, реквізиція в сільськогосподарській галузі та кампанії з переселення етнічних німців. На противагу цим напрямкам та програмам, «остаточне розв'язання» укорінилось у всіх сферах адміністративного апарату; як свідчив один німець, у стаціонарному таборі № 258, коли євреїв сортували та страчували, усе відбувалось автоматично¹¹¹. Регіональне керівництво та чиновники, які не схвалювали масове кровопролиття, знайшли способи пристосуватись до геноциду. Навіть на найнижчих рівнях владної ієрархії можна було відіграти певну роль у Голокості, безпосередньо не забруднивши власні руки у крові. Іншими словами, можна було уникати офіційного сприяння вбивствам за допомогою усних наказів та навіть жестів (кивання головою і т. ін.), а можна було знайти серед німців та місцевого населення найбільш кровожерливих типів, готових виконати брудну роботу, таку як знищення дітей та пошук євреїв, що переховувались. Підхід нацистів до масового вбивства відзначався систематичністю та високим рівнем координації, але цією машиною знищення не керували «автомати». Радше, вона функціонувала в руках відданих справі професіоналів, які прагнули запустити «безперервний» процес убивств, що давав їм можливість психологічно відсторонитись від убивств, що був досить ефективним для проведення масштабної різанини, що справив би враження на начальство.